

लिम्बू जातिको पहिचान माथि फैलाइएको भ्रम
अर्जुनबाबु मावुहाड, धरान ।

गोर्खालीले याकथुडवालाई "लिम्बू" भनेका हुन

यस पालीको हिमाल पत्रिकाको २०६८ असोज १-१५ को पाना नं ३२-३५ मा डा. रमेशकुमार ढुङ्गेलको नाममा "लिम्बू कि याकथुड ?" शिर्षकमा छापिएको लेखले लिम्बू जातिको इतिहास खोतल्ने भन्दा पनि बढी भ्रम फैलाउने प्रयत्न गरेको पाइयो । डा. सापलाई लिम्बू जातिको सत्य तथ्य इतिहास खोज्ने लेखे कार्यमा हामी सहयोग गर्न तयार छौं । याकथुडवालाई जाति बोध गर्ने "लिम्बू" शब्द भोटमूलका लामा शासकहरूले सम्बोधन गरेको वा गालि गरेको, सिमान्तकृत अर्थ लाग्ने भन्ने तर्क मा कुनै तुक देखिन्न । तिब्बती शासक दलाई लामाले याकथुडवा (किरात/लिम्बू) र खम्बू (किरात/राई) हरूलाई "चोडरिक" भनेर सम्बोधन गरिएको पाइएको छ (नरहरीनाथ वि.सं २०२२ पृष्ठ १८६) । नरहरीनाथकै संकलनमा गोर्खा र चिनको लडाईंलाई लिएर तिब्बती लामा नजिकका भोटमूलका व्यक्ती ताशी लिम्बूको चर्चा गरिएको छ (नरहरीनाथ, ऐजन पृष्ठ १२६) । यदि भोटमूलमा "लिम्बू" शब्दको अर्थ हैय भावले लाग्ने भए ताशी लिम्बूले आफ्नो नाम ताशी लिम्बू किन राख्ये । एच.एच.रिस्लेले डा. वाङ्गुडेलको भनाइलाई उधृत गर्दै लिम्बूले आफूलाई "याकथुडवा" भन्ने गरेको र याकथुडवालाई नेपाली (गोर्खाली) ले "लिम्बू", लाप्चा र भुटियाले "चोड" भनेको उल्लेख गरेका छन् (रिस्ले, सन् १८९४/१९७२ पृष्ठ ३७) । याकथुडवालाई "लिम्बू" भन्ने गोर्खाली नै हुन । यसको आधिकारिकताका लागि माथि उल्लिखित योगी नरहरीनाथकै संकलन हेर्नुपर्ने हुन्छ । पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना भारदारहरूसँग वि.सं १८२५-१८३१ साल बीच लडाईंको रणनीति बनाउँदा ... पूर्व तरफका लिम्बू किराती खारिज नगरी ... जस्ता शब्दहरू उल्लेख गरेका छन् (योगी नरहरीनाथ, ऐजन पृष्ठ ७ र ८) । उक्त संकलनमा नै पृथ्वीनारायण शाहले पूर्वतर्फ खटिएका आफ्ना सैनिकलाई वि.सं १८३१ मा लेखेका पत्रहरूमा ... लिम्बू श्रीग्याका सुवाले मान्ना आयाको जस्ता शब्दहरू परेका छन् (नरहरीनाथ, ऐजन पृष्ठ १८७) । श्रीग्याका लिम्बू सुब्बा भनेका ताप्लेजुङ मिवाखोला का सिरिङ लिम्बूलाई भनिएको हो । सम्भवत गोर्खालीसँग याकथुडवाहरूले आफ्नो परिचय दिँदा आफ्ना पुर्खा सुसुवा लिमिंम याकथुडहाडका सन्तान भनेर दिए । गोर्खालीले उच्चारण गर्न "लिमिंम" सजिलो भएकोले लिमिंम भन्न खोज्दा "लिम्बू" भनेको हुनुपर्छ (मावुहाड, वि.सं. २०६३, पृष्ठ ०१) । गोर्खालीले याकथुडवालाई उनीहरूको पुर्खाको नामबाट चिन्न खोज्दा "लिम्बू" शब्दको वा लिम्बू जातिको व्युत्पत्ति भएको देखिन्छ । अन्तत गोर्खाली शासकले प्रयोग गरेको "लिम्बू" शब्द सत्ता संग जोडिन पुग्यो र उ बेला याकथुडवा बाहेकका धेरै बेग्लै नश्ल र बंशले पनि आफूलाई सत्तासँग जोडाउनका लागि लिम्बूको रूपमा चिनाउन थाले जसरी राय (राई) पगरी नपाएका खम्बूले पनि परमा "राई" लेखे जस्तै । शुभाङ्गी (सुब्बा) नपाएका याकथुडवाले पनि सुब्बा लेखे जस्तै ।

त्यसो त हज्जान पाण्डुलिपि (वि.सं १९०३) हेर्दा लिम्बूहरूको गोर्खाली भन्दा अगाडि सेनहरूसँग सम्बन्ध भएको देखिन्छ । लिम्बूहरूलाई शाह र राणाहरूले गरिदिएको कागजहरूमा 'दशलिम्बू', 'दशलिम्बुवान', 'दशलिम्बूका चिति बमोजिम', सेनमकुवानीका पालादेखि' जस्ता शब्दहरू पाइन्छन् । सेनहरूले लिम्बूहरूलाई दिएका स्याहामोहोरहरूमा "लिम्बू" नभनेर "राय" मात्र भनेको पाइएको छ । रायलाई लिम्बूले लेख्दा "र" लेखेका छन् । जस्तो हज्जान पाण्डुलिपिको खण्ड ८५ को पृष्ठ १३२ मा साङ्बोत रे (राय), काडका रे (राय) काडशोरे (राय) आदि लेखिएको छ । खम्बूहरूले त आफूलाई सत्तासँग जोडाउनका लागि आफ्नो थर नै "राई" बनाए । हामिल्टनले चितौर शिसीदिया वाट आएको हिन्दूराजपुत जिल राय र अजिल रायको चर्चा गरेका छन् जो सेनवंशहरूका पुर्खा थिए (हामिल्टन, सन् १८१९/१९९०, पृष्ठ १२९) । "राय" भनेको पद (पगरी) हो जुन गाउँ वा इलाका प्रमुख भन्ने गरिन्थ्यो । तर लिम्बूहरूको हकमा चाँहि राई पगरी भन्दा बढी सुभाङ्गी (सुब्बा) चल्यो ।

हज्जान पाण्डुलिपिमा "याकथुडवा" शब्दलाई खस भाषामा उल्था गर्दा "लिम्बू" र "याकथुडवा खाम्बोडवा लाजी" शब्दहरूलाई लाई "लिम्बुवान" भनेको प्रशस्तै भेटिन्छ (खण्ड ८५ पृष्ठ २४४) । गोर्खालीहरूले नै याकथुडवाको भूमिलाई "लिम्बुवान" भनेका हुन । "लिम्बुवान" शब्दहरूले लिम्बूजातिको थातथलोलाई जति भावार्थ दिन्छ त्यसरीनै ऐतिहासिक प्रशासनीक संरचनालाई पनि जोड दिन्छ । वास्तविकता त के हो भने नेपालको प्रशासनीक संरचनामा मुगलहरूको प्रभाव परेको देखिन्छ । लिम्बुवानमा प्रचलित सुब्बा, अमाल जस्ता शब्दहरू मुगल शब्दहरू हुन (अवार्डदेस एस.एम. गारिट एच.सि.ओ., सन् १९६२ पृष्ठ १३७ र १३८) । हिन्दूहरूको ठाउँलाई हिन्दुस्तान भनिए जसरी लिम्बूको भूमिलाई लिम्बुवान भनिएको हुनुपर्छ । हिन्दु र हिन्दुस्तान शब्दहरू मुगलहरूले सम्बोधन गरेको भन्ने गरिन्छ । मुगल भूमिहरूको नामको पछाडि "आन" शब्दहरू भुण्डिएको देखिन्छ जस्तो:- पाकिस्तान, अफगानिस्तान आदि । वास्तवमा लिम्बुवान शब्दले आज जाति विशेष भन्दा पनि हिजोका गोर्खाली र याकथुडवाको शासकीय इतिहासको पहिचान दिन्छ । आज लिम्बुवान राज्यको प्रसङ्ग उठिरहँदा सन् १७७३ मा गोर्खाली वाट पराजित खम्बूहरू अरुण तरेर लिम्बुवान पसे । खम्बूहरूको पछिपछि गोर्खालीका भारदार र सेनाका रूपमा बाहुन, खत, मगर, गुरुङ प्रवेश गरे ।

तामाङहरू (मुर्मी) गोर्खालीका रासनपानी बोकेर पसे । नेवारहरू व्यापारी भएर प्रवेश गरे । सन् १८२६ मा पला देवानले सिक्किममा दरवार हत्याकाण्ड गरे पछि आठसय लाप्चाहरू इलाममा प्रवेश गरे (रिस्ले सन् १८९४/१९७२ पृष्ठ १९) । वर्तमान सङ्खुवासभाका भोटे/भुटीया (गोवा), लोहोरुङ, मेवाहाङ, याम्फु, आठपहरीया (अठप्रे), याख्खा यी सबै जातिको नियम-कानून गोर्खाली र लिम्बूको सम्झौता बमोजिम दशलिम्बूको थिति बमोजिम नै चल्थ्यो । उनीहरूका पुर्खाले तिरो तिरेका रसितहरू पल्टाएर हेरेमा अर्भ प्रष्ट हुन्छ । यसरी हिजोको सिमित याक्थुडवा लिम्बूहरूको सामाजिक, साँस्कृतिक र राजनीतिक परिवेश गोर्खालीहरूको प्रवेशपछि लिम्बुवान् जातीय नामबाट भन्दापनि राजनैतिक भूगोलको रूपमा विकास भएको हो । कारण आज संघीयराज्यहरूको खाका कोर्नु पर्दा हिजोको ऐतिहासिक लिम्बुवान नै आज आएर लिम्बुवान्वासीहरूका स्वाधिनताका लागि राजनीतिक इकाई बन्न पुगेको महशुस हुन्छ ।

शिरिजङ्गा लिपिलाई किरात लिपि भन्न मिल्दैन

डा. सापले लिम्बूहरूलाई याक्थुडवा हुन भनेर पहिचान गरिसक्नु भएपछि शिरिजङ्गाले चलाएको लिपिलाई किरात कसरी भन्नु भयो ? गोर्खालीले याक्थुडवालाई "लिम्बू किराती" भन्न भन्दा अगाडि नै शिरिजङ्गाले लिपिको अस्तित्व भेटिन्छ । सन् १८९१ मा सिक्किममा लिइएको जनगणना अभिलेख प्रस्तुत गरिएको छ (रिस्ले, ऐजन, पृष्ठ २७) । उक्त जनगणना अभिलेखमा मा जातिको नाम लेखिने ठाउँमा लिम्बू र खम्बू जातिको मात्र लेखिएको छ । अथवा किरात जातिको छैन । त्यसैले किरात न जाति हो, न भूगोल हो र न राज्य हो । खालि आर्यहरूले आफूभन्दा वेगल संस्कृति र जीवनशैली बोकेका समुदायलाई लगाइदिएको नाम मात्र हो । इमानसिं चेम्जोङले पनि आफ्नो पुस्तकमा मावोहाङ राजाको उपदेश यसरी उल्या गरेका छन - "याक्थुडसाःसे खेप्साम्मेओ" अथवा "किरात लिम्बूवंश सबैले सुनुनु" आदि (चेम्जोङ, सन् १९६५/१९८२ पृष्ठ ३३) । "याक्थुड" शब्दलाई नेपालीमा चेम्जोङले 'किरात लिम्बू' भन्न खोजेको मात्र प्रष्ट हुन्छ ।

काङ्शो राय लिम्बू सेनापति हुन

हज्शन पाण्डुलिपि (वि.सं १९०३) को ८५ खण्डमा संकलित गोर्खा र खम्बू-याक्थुड युद्धको वर्णन लिम्बू भाषामा शिरिजङ्गा लिपिमा लेखिएको मैले पनि पढेको हो । हज्शन पाण्डुलिपि लण्डनमा गएर अध्ययन गर्ने विद्वान डा.दुङ्गेल पनि हुनुहुन्छ । यो युद्ध वर्णन १३० देखि १४९ पृष्ठ सम्म छ । केही पृष्ठलाई एउटै पृष्ठ नम्वर दिइएको छ भने बीचबीचमा पाना नम्वरहरू क्रमबद्ध छैनन । यो युद्ध वर्णनमा गोर्खालीले नेवार र खम्बू राजाहरू ताँवाकोशीका वलिङहाङ र उलिङहाङ र चौदण्डिका अगमसिं राई लाई पराजित गरेपछि अरुण र सभाया खोलाको दोभानमा गोर्खाली र याक्थुड (लिम्बू) राजाहरू जयकर्ण र चर्तुभद्र र उनीहरूका सेना काङ्शो राय, तेसाक्पा राय, काङ्का राय, साङ्बोत राय, सिवा, फाक्ते, मन्जित राय, राजामो राय, विरजित राय बीच लडाईं भएको चर्चा गरिएको छ । पहिलो चोटि अरुण र सभाया खोलाको दोभानमा भएको लडाईंमा गोर्खाली हारेका छन । दोस्रो चोटीको लडाईं दुमजाको फेदि वाराबुक्सिमा (वाह्विसे?) हुन्छ । यो लडाईंमा दुई पक्ष गोर्खाका सरदार रघुराना र लिम्बूका सरदार काङ्शोरेवीच सेनापतिहरूबीचको मात्रै हार्ने र जित्ने सर्तमा युद्धको छिनोफानो हुने बाचा गरेर युद्ध सुरु भएको छ । एकदिन र एक विहान सम्मको लडाईंमा रघुरानाको मृत्यु हुन्छ । तर गोर्खालीले छलकपटपूर्ण तरिकाले लुकाएको हतियार निकालेर काङ्शोरे माथि प्रहार हुन्छ र काङ्शोरे को मृत्यु हुन्छ । यसपछि गोर्खाली सरदार रामाभद्र थापा मगरले साइनी सम्बन्ध केलाएर चयनपुरका फागु याक्थुडवा (लिम्बू) सँग भित लगाउँछन । पहिले सिन्जाली थापा सँग जुठो वार्ने सम्म मगर र फागु (फागो) लिम्बू भैयाद (दाजुभाई) वनिएको उल्लेख गरिएको छ । काङ्शोरेको मृत्यु पछि फागुले मगरसँगको भैयाद सम्बन्ध तोड्छन । यसपछि गोर्खालीले लिम्बूहरूलाई फकाएर लम्जुङ र तनहुँ सम्म लडाईंमा लगेको जागिर देलाएको पाइन्छ । त्यसपछि फेरी शभाखोलाको किनार र चयनपुर शिद्धिपुर वरिपरि एकातिर गोर्खाली र फागु लिम्बू र अर्कोतिर यड्याहाङ लिम्बू र सुखिमका भोटे बीच लडाईं हुन्छ । गोर्खाली सुविदार लगाएत तिरले मुखमा हानेर मार्ने धनुकाँणवाज सिवाको शभाखोलाको किनार सियना थापिनामा मृत्यु हुन्छ । यो युद्ध तीन वर्षसम्म चलेको लेखिएको छ ।

हज्शन पाण्डुलिपि पढिसकेपछि पत्रिकामा लेखिएका "काङ्शो नामका लिम्बू नायकले गोर्खालीहरूसँग युद्ध गरेको भ्रम सृजना गरेको पाइन्छ" जस्ता शब्दहरू सुनियोजित लाग्छन । फेरी अर्को प्याराग्राफमा आएर यस्तो लेखिएको छ :- काजी काङ्शो राय सिक्किम भोटे, लेप्चा र केही याक्थुडवाको मोर्चाबाट वि.सं १८४४-४५ मा काठमाडौंको फौजसँग लड्ने नायक हुन । काङ्शो रायको उपस्थिति शिद्धिपुरमा देखिँदैन । योगी नरहरीनाथको संकलनमा पृथ्वीनारायणशाहले सिद्धभगवन्तनाथलाई वि.सं १८३१ मा लेखेको पत्रमा "किरातको अम्बल मदेश पहाड भोट जति थियो आफ्ना आशिर्वादले सबै फते भयो मध्यमा माहाँ कनकाई नदी पाहाडमाहा सभाखोलोको तमोर नदीको साँघ लाग्यो जस्ता शब्दहरू परेका छन (नरहरीनाथ, ऐजन, पृष्ठ ७) । अथवा गोर्खालीले लिम्बूलाई हराएर सभायाखोलामा साँघ राखे । सभायाखोला र अरुणको दोभान र त्यस पश्चात सभायाखोलाको आसपास लिम्बू र

गोर्खालीको लडाईं तीन वर्ष सम्म भएको माथिको हज्शन पाण्डुलिपिमा उल्लेख भएको चर्चा भइसकेको छ । त्यस्तै नरहरीनाथकै संकलनमा उक्त पुस्तकको पृष्ठ १२ मा मात्र वि.सं १८४८ मा पृथ्वीनारायण शाहले जाजरकोटी राजालाई लेखेको पत्रमा*चिनीया भोटया समेत आइ लिम्बुवान् लाप्च्या लाई भित्र संच पचिदी कमाई कन कुल गरि चयनपुरको गढी समेत १।२ जग्गा लियोथ्यो चयनपुरको गढी सिद्धिपुर.....* जस्ता शब्दहरू परेका छन (नरहरीनाथ, ऐजन्, पृष्ठ १२) । नरहरीनाथको संकलनमा अरुण र सभा दोभानको लडाईं र सभाखोला आसपास चयनपुर शिद्धिपुरको लडाईंको साल संवत् १४ वर्षको फरक देखिन्छ । जब कि पाण्डुलिपिमा काडशोरे र गोर्खाको लडाईं तीनवर्ष सम्म भएको पाइएको छ । त्यस्तै पाण्डुलिपिमा काडशोरेको मृत्यु दुम्जाको फेदि वाराबुक्समा भएको देखिन्छ । काडशोरेको मृत्यु हुन गएको समय वि.सं १८३१ देखि उता जाँदैन । पाण्डुलिपिमा उल्लिखित सिन्जाली थापाहरूसँग वंश जोडिएका लिम्बूहरू आजका वनेम फागो (फागु) मात्र देखिएकोले लिम्बुवान्का पहिलो ऐतिहासिक योद्धा काडशोरे फागो वनेम थरीका लिम्बू पुष्टि हुन्छन । लोहाडसेनले चयनपुरमा एउटा सुब्बा राख्न थालेको चर्चा गरेका छन (हामिल्टन, १८१९/१९९० पृष्ठ १५१) । ति सुब्बा तिनै सिन्जाली थापा मगर हुन सक्छन । काडशोरे अरु थरीका लिम्बू हुन सक्ने सम्भावित तर्कलाई पाण्डुलिपिमा सिन्जाली र फागु (फागो) जुटो वार्ने दाजुभाई पाइएको प्रमाणले नकार्छ । फागो वनेम कुलकै अरु लिम्बू शासकहरू जयकर्ण र श्रीदेउ राय वि.सं १८३९ देखि १८४८ सम्मका गोर्खालीले लिम्बू लाई दिएका कागजहरूमा पाइएका छन । मैले आफ्नो लिम्बू जातिको मुन्धुमको अनुसन्धानमा भेटे जतिका लिम्बूका बुडेउलीका कुरा र वंशावलीमा प्रकाशन हेर्दा काडशोरेका राहयोद्धाहरू सिवा र फाक्ते ताप्लेजुड साँबाका साँबा थरीका लिम्बू देखिन आउँछन । त्यस्तै मन्जित राय फेदापका आतहाड रायका छोरा देखिन आउँछन । मन्जित राय पनि चयनपुरका जयकर्णको समूहमा सामेल देखिन्छन । गजदल रायको खबर दिलाउने कार्यलाई लिएर रणवहादुर शाहले जयकर्ण र मन्जित सहितको भेटिन्छ (तुम्बाहाडफे, वि.सं २०६३ पृष्ठ २७४ र २९७) । पाण्डुलिपिमा लिम्बुनीहरूले पनि गोर्खाली लडेको पनि चर्चा छ । इतिहासमा आडभाड र मेन्याडको का फुपु उतिबेलाका याडरुपका राजा मुदाहाडका चेली थाडसामा र सिक्किमका राजासँग विवाह गरेकी योडहाड राजा हिल्लिहाड की चेली थुडवामुकमाहरूको इतिहास पनि खोतल्नु जरुरी छ । त्यस्तै नेपाल र भोटको लडाईंमा नेपालका तर्फबाट मृत्यु भएका मैतसिड इडनाम पापोको पनि खोजि गर्न जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

अवाईदेस एस.एम. गारिट एच.सि.ओ. ।

सन् १९६२, *मुगल रल इन इण्डिया*, एस चन्द्र र अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, बम्बई ।

चेम्जोड, इमानसिं ।

सन् १९८२ (पहिलो संस्करण सन् १९६५), *किरात मुन्धुम खाहुन*, अखिल भारतीय किरात चुम्लुड सभा, एशोसियसन दार्जिलिङ सभा ।

तुम्बाहाडफे, लिलावहादुर र तुम्बाहाडफे, इन्द्र ।

वि.सं. २०६३, *सातरेनुहाड तुम्बाहाडफे वंशावली र फेदाप लिम्बुवान्*, जेठानसिड भगिमानसिड परिवार, काठमाडौं ।

नरहरिनाथ, योगी ।

वि.सं. २०२२, *इतिहास प्रकाशमा सन्धीपत्र संग्रह भाग-१*, रोयल एकेडमि, श्री ५ को सरकार शिक्षा विभाग, पुरातत्व विभाग, जगदम्बा फण्ड, मदन पुरस्कार गुठी, त्रि.वि.वि. ऐतिहासिक विभाग, जिमिदार हरिहर गौतम ।

मावुहाड, अर्जुनबाबु ।

वि.सं. २०६३, *लिम्बुवान्*, लालवहादुर लुम्फुडवा, चित्रकला खेवाड र जातीय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च नेपाल काठमाण्डौं ।

हज्शन, ब्रायन हुर्टन ।

वि.सं २००३, *हज्शन पाण्डुलिपि (यो पाण्डुलिपि हर्कजड कुरुम्बाड, गम्भिरध्वज सम्बाहाडफे, कैलासमान वोखिम, राजु यावदेम्बा नेम्बाड, पदम चोडवाड, भिम तावा, देउमान लावती र भक्तिहाड नेम्बाडज्यूहरूले ब्रिटिश स्थित इण्डियन लाइब्रेरीबाट नेपालमा उपलब्ध गराउनु भएको हो ।)*

हामिल्टन, फ्रान्सिस बुकानन् ।

सन् १९९० (पहिलो संस्करण, १८१९), *एण्ड एकाउण्ट अफ किडडम अफ नेपाल*, दिल्ली ।

रिस्ले, एच.एच.।

सन् १९७२ (पहिलो संस्करण, १८९४), *दि गजेट् आफ सिक्किम*, मञ्जुश्री पब्लिशिङ हाउस न्यु देल्लि ।

(*विश्व याक्खुड मुन्धुम समाज र लिम्बू विद्यार्थि मञ्च सुनसरी ले वि.सं २०६९ आश्विन २० गते आयोजना गरेको कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र ।*)

लिम्बू कि याक्थुड ? यथार्थ र भ्रम

-कमल तिगेला लिम्बू

विषय प्रवेश :

लिम्बू कि याक्थुड ? भन्ने लेखलाई समाजसास्त्रीय दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दा कुनै अमुक व्यक्ति तथा शासकले कुनै धर्म, संस्कृति र संस्कारमा आस्था राखि आफ्नो दृष्टिकोण अनुरूप समाजलाई बदल्न विभिन्न उद्देश्यहरू बनाउन सक्दछन् । लिम्बू कि याक्थुड ? भन्ने वखेडा पनि त्यही उद्देश्य अनुरूप एउटा तुरुपको रूपमा फालिएको अस्त्रको रूपमा लिन सकिन्छ । संघीय व्यवस्था नेपालले अंगिकार गर्दा 'लिम्बुवान' बन्छ कि भन्ने भयले 'लिम्बू' र 'लिम्बुवान' जस्ता पहिचान माथि चौतर्फी आक्रमण गर्ने क्रममा यो लेख आएको भन्ने ठम्याई छ । यो 'हाम्रो नेपाल र हामी नेपाली' को नारामा एक भाषा, धर्म, संस्कृति र संस्कार लादन गरिएको षडयन्त्रमूलक अभियानको एक अंश हो । यो वास्तमा राजनैतिक तथा सांस्कृतिक प्रभुत्ववाद (Cultural Hegemonism) नै हो ।

लिम्बू कि याक्थुड ? छरिएका भ्रमहरू :

रमेशकुमार हुंगेलले लिम्बू कि याक्थुड ? नामक लेखमा निम्न भ्रमहरू बौद्धिक जगतमा फैलाएका छन् ।

- १) 'लिम्बू' वा 'लिंबू' नाम भने यस समुदायको इतिहास जति पुरानो छैन । उनीहरू कै बोली वा भाषा शब्द भोटिचैनन् । यो नाम भोट वा भोटमूलको 'लिङ्' र 'पो' वा 'बो' तिब्बति लेखाईमा 'लिङ्स-पो' वा 'लिङ्स बो' शब्दको अपभ्रंस हुनु यसको सारभूत कारण देखिन्छ । यसको अर्थ टाढिएको सिमान्त क्षेत्र वा अनाकन्टर जंगल इलाकामा शिकारी भई पसेर हराएको वा मूल सभ्यता, धर्म संस्कृति, परम्परा भन्दा बाहिर पुगेको अर्थात् सम्भयता नभएको आदि हुन्छ । यो जातिलाई सबैभन्दा पहिला भोट वा भोटमूलका लामा र शासकहरूले आफूभन्दा कमसल, असभ्य वा दूर इलाका-कुनाबासीको रूपमा 'लिङपो' वा 'बो' भन्न थालेको देखिन्छ लेखेका छन् ।
- २) 'लिम्बू' स्थानीय शासक हुँदाको अवस्थामा र सिक्किमका भोटे शासकको थिचोमिचोबाट जोगिन मकवानी सेनहरूलाई आमन्त्रण गरेपछि समेत यस प्रदेश वा राज्यको नाम लिम्बू इलाका वा लिम्बुवान नभई विजयपुर थियो ।
- ३) सिक्किम मूल थलो भएका किरात परिवारका लेप्चाहरूले 'याक्थुड वा याक्थुडवाहरूलाई सम्मानपूर्वक 'चोड' वा 'चोडवा' भनेर सम्बोधन गर्दथे, अझै गर्दछन् । किरातको प्राचीनतम चोडलिपी, किरात लिपी, भाषा र साहित्यका विद्वान सिरिजंगाको आदरार्थी नाम, विशेषण 'सिरि चोडवा' लेप्चाहरूले लिम्बूलाई सम्बोधन गर्ने वा चिनाउने क्रममा बनेकोमा शंका गरिरहन पर्दैन ।
- ४) याक्थुडहरूको ऐतिहासिक थलोलार्ई आधिकारिक रूपमा पल्लो किरात, विजयपुर राज्य, मोरङ इलाका, १७ थुम, तेह्रथुम, पूर्व ६ नम्बर चैनपुर,, चैनपुर अमाल इलाका, पाँचखपन, दश मफिया, सुखिम चैनपुर जस्ता क्षेत्रीय प्रशासनिक नाम दिइएको दस्तावेजहरू पाइन्छ ।
- ५) 'लिम्बू' शब्द स्थानीय (नेटिभ) नभएको सन्दर्भमा 'लिम्बू' प्रशासनिक नाम नराखिनु स्वभाविकै पनि हो । तर, सिक्किम भोटमूलका शासकका साथै कालान्तरमा तिब्बततर्फबाट भरेका गोवा आदि स्थानीय प्रशासक र लामाहरूले हेयभावमा 'लिङबो' बाट लिङ्बु नै भन्दा पछि खस, मगर आदिले पनि यथार्थ नबुझि अनौपचारिक रूपमा 'लिम्बू' भन्ने गरे ।
- ६) 'हटिया गाविस नजिकै स्याक्सिला गाविसमा करिव २७ घरधुरी बस्तीमा 'सिरजुड' नामले चिनिने र आफूलाई 'लिङबो' भनेर चिनाउने समुदाय अहिले पनि छ । भोट मूल अन्तरगत परेको र भाषा आदिले पनि भोटमूलमै समेटिएको यो समुदाय आफूहरू 'सिरिजुड लिङबु' भएको र आफ्ना पुर्खा हाड राजाको तर्फबाट कर उठतिका निमित्त आएर यतै बसोबास गरेको सुनाउँछन् ।
- ७) सिक्किम लामाको पेलाई र उक्सावटमा त्याहाँका भोटे शासकले महात्मा सिरिजंगाको हत्या राजनैतिक र सांस्कृतिक प्रभुत्ववादको एउटा दुर्दान्त घटना हो । हेयभावको सम्बोधन र याक्थुड विद्वानको हत्या एकअर्कोसंग असम्बन्धित घटना थियो भनेर मान्न सकिन्छ ।

- ८) पल्लो किरात अर्थात याक्युडको ऐतिहासिक क्षेत्र चैनपुर अन्तरगत सिल्लिला पहाड र इलामदेखि सिक्किमसम्मका सत्रवटा थुम जिल्ला कुनै युद्ध नै गर्न परेन ।
- ९) काजि काइसो राय सिक्किम, भोटे, लाप्चा र केही याक्युडवाको मोर्चाबाट वि.सं. १८४४-४५ मा काठमाण्डौ फौजसंग लड्ने नायक हुन ।
- १०) 'लिम्बू' वा 'लिम्बुवान' याक्युड (लिम्बू)हरूको भाषा र ऐतिहासिक-प्रशासनिक निरन्तरताको हिसावले धेरै कमजोर छ भनी लेखमा उल्लेख गरेका छन् ।

माथिको लेखमा उठाइएका भ्रमहरूको आलोचना प्राप्त तथ्य र प्रमाणहरूको आधारमा नगरि रहन सकिन्न । यसले बौद्धिक विलासिता मात्र होइनकी 'लिम्बू' हरूको इतिहास र पहिचानलाई समेत समाप्त पार्ने भएकाले तपसिलको बुँदामा तर्कयुक्त आलोचना (Logical Criticism) गरिएको छ ।

- १) लिम्बू कि याक्युड ? भन्ने लेख हिमाल खबर पत्रिकामा लेखाइए पछि यसले एक यथार्त भन्दा पनि बौद्धिक जगतमा भ्रम फैलाएको छ ।
- २) यो लेखले भ्रम मात्र होइन भोट मूलका आदिवासी जनजातिसंग आदिवासी लिम्बू समुदायबीचको सुमधुर सम्बन्धमा समेत विषपान गर्ने कार्य गरेको छ ।
- ३) 'लिङ्स-पो' वा 'लिङ्स-बो' भन्ने शब्दको अर्थ 'टाढिएको सिमान्त क्षेत्र वा अनाकन्टर जंगल इलाकामा शिकारी भई पसेर हराएको वा मूल सभ्यता, धर्म संस्कृति, परम्परा भन्दा बाहिर पुगेको अर्थात सम्भ्यता नभएको हुन सक्दछ तर त्यसो भन्दैमा ति व्यक्ति वा समुदाय आजका लिम्बू हुन नै भन्ने कुनै प्रमाण छैन ।
- ४) 'लिम्बू'हरू स्थानीय शासक हुँदाको अवस्थामा र सिक्किमका भोटे शासकको थिचोमिचोबाट जोगिन मकवानी सेनहरूलाई आमन्त्रण गरेपछि समेत यस प्रदेश वा राज्यको नाम लिम्बू इलाका वा लिम्बुवान नभई विजयपुर थियो' भनी लेखिएको छ तर मकवानी सेनहरूसंग सहयोग बाजाहाड (बाजु राय) ले आफ्ना पिता सुरेहाड (सिंग राय) लाई विजयनारायण रायले फाँसी दिएपछि यसको बदला लिन मागेका हुन् । तर बाजु राय (बाजाहाड) को युद्धमा मृत्यु भएपछि मकवानी सेनहरू विजयपुर प्रवेस गरेका हुन् । अर्को लोहाड सेनले तल्लो खण्ड मोरङ र माथिल्लो खण्ड लिम्बुवान मानमाडकरण गरी बाजाहाडको छोरालाई दुवैतर्फ चौतारीया नियुक्त गरेका थिए । पछि माथिल्लो खण्डलाई चैनपुर र तल्लो खण्डलाई मोरङ (हेमिल्टन, १९९०) नै कायम गरिएको थियो । यसर्थ उनको यो लेखाई यथार्तपरक छैन ।
- ५) सिक्किम मूल थलो भएका किरात परिवारका लेप्चाहरूले 'याक्युड वा' याक्युडवाहरूलाई सम्मानपूर्वक 'चोड' वा 'चोड्वा' भनेर सम्बोधन गर्दथे, अझै गर्दछन् । किरातको प्राचीनतम चोड्लिपी, किरात लिपी, भाषा र साहित्यका विद्वान सिरिजंगाको आदरार्थी नाम, विशेषण 'सिरि चोड्वा' लेप्चाहरूले लिम्बूलाई सम्बोधन गर्ने वा चिनाउने क्रममा बनेकोमा शंका गरिरहन पर्दैन भनिएको छ तर त्येअंसी सिरिजंगाले आफैलाई सिरिजंगाको अवतार घोषणा गरेका हुन उनलाई लेप्चाले 'सिरी चोड्वा' नाम दिएका होइनन् । लिम्बू समुदायलाई लेप्चाले 'चुड' (हुकर, १८४७) भन्दछन् 'चोड' होइन । अर्को लिम्बू समुदाय एउटै नश्ल वा वंशवृक्षको जाति होइनन् । चीनको स्वाशासित क्षेत्र तिब्बत स्थित 'चाइसा' भन्ने स्थानबाट केही सिक्किम प्रवेश गरेकाले उनीहरूलाई सिक्किममा लेप्चाले 'चुड' नामाङ्करण गरे तर यसले सबै लिम्बू समुदायलाई समेट्दैन किनकी सबै लिम्बू समुदाय तिब्बतको 'चाइसा' क्षेत्रबाट आएको होइनन् ।
- ६) 'याक्युड'हरूको ऐतिहासिक थलोलार्थी आधिकारिक रूपमा पल्लो किरात, विजयपुर राज्य, मोरङ इलाका, १७ थुम, तेहथुम, पूर्व ६ नम्बर चैनपुर, चैनपुर अमाल इलाका, पाँचखपन, दश मभिया, सुखिम चैनपुर जस्ता क्षेत्रीय प्रशासनिक नाम दिइएको दस्तावेजहरू पाइन्छन् भनि लेखिएको छ तर पाँच खपन र दश मभिया अलग नभएर १७ थुम भित्र कै दुई थुम हुन् । पूर्व ६ नं चैनपुर नेपालको मानचित्रमा भेटिन्छ । १.नं. धुलिखेल, २ नं रामेछाप ३. नं. ओखलढुंगा र ४ नं. भोजपुर त्यसपछि इलाम वाहेको भू-भाग 'पल्लो किरात' (शर्मा: २०३३, भण्डारी: २०२५) भनि नेपालको नक्सामा रहेको छ ।
- ७) अर्को 'लिम्बू' शब्द स्थानीय (नेटिभ) नभएको सन्दर्भमा 'लिम्बू' प्रशासनिक नाम नराखिनु स्वभाविकै पनि हो । तर, सिक्किम भोटमूलका शासकका साथै कालान्तरमा तिब्बततर्फबाट भरेका गोवा आदि स्थानीय प्रशासक र लामाहरूले हैयभावमा 'लिङ्बो' बाट लिङ्बु नै भन्दा पछि खस, मगर आदिले पनि यथार्थ नबुझि अनौपचारिक रूपमा 'लिम्बू' भन्ने गरे भन्ने तर्क अगाडि सारे तर लिम्बू शब्द 'लिलिमहाडबाट लिलिम हुँदै

लिम्बू हुनसक्ने आधारहरू प्रसस्त छन् । याक्थुङ र लिम्बू दुवै शब्दको आधार लिम्बू भाषा पाइन्छ । यसर्थ 'लिम्बू' शब्द स्थानीय (नेटिभ) होइन भन्न मिल्दैन । अर्को आदिवासी लिम्बूहरू नामका पछि जात वा थर नलेख्ने समुदाय हुन् (गुरुङ, ...) भन्ने सत्यतालाई नकार्न हुन्न । नामको पछि जात वा थर नलेख्ने समुदायमा जात वा थर लेख्ने लेखाउने क्रममा लिलिमहाङका सन्तान भन्दै अपभ्रंस भएर 'लिम्बू' बन्न गएको हो ।

८) लेखमा 'हटिया गाविस नजिकै स्याक्सिला गाविसमा करिब २७ घरधुरी बस्तीमा 'सिरजुङ नामले चिनिने र आफूलाई 'लिङबो' भनेर चिनाउने समुदाय अहिले पनि छ । भोट मूल अन्तरगत परेको र भाषा आदिले पनि भोटमूलमै समेटिएको यो समुदाय आफुहरू 'सिरजुङ लिङबु' भएको र आफ्ना पुर्खा हाङ राजाको तर्फबाट कर उठतिका निमित्त आएर यतै बसोबास गरेको सनाउँछन् ।' भनी उल्लेख गरेका छन् । तर उनले ति तिब्बती वा भोट भाषामा 'लिङ्स-पो वा लिङ्स-बो' भनेका व्यक्ति तथा समुदाय उनीहरू नै त होइन ? भन्ने तर्क ध्यान गएको देखिन्छ । यसर्थ लिम्बू जातिलाई होच्याउन, पहिचानमा विवाद र संकट ल्याउन र लिम्बूसमुदायलाई दिगम्भित बनाउन मात्र यो लेख उदत भएको पाइन्छ ।

९) सिक्किम लामाको पेलाई र उक्सावटमा त्याहाँका भोटे शासकले महात्मा सिरिजंगाको हत्या राजनैतिक र सांस्कृतिक प्रभुत्ववादको एउटा दुर्दान्त घटना हो । हेयभावको सम्बोधन र याक्थुङ विद्वानको हत्या एकअर्कोसंग असम्बन्धित घटना थियो भनेर मान्न सकिन्दैन भन्ने तर्क छ तर सिरिजंगाको अवतारको रूपमा भाषा लिपीको क्षेत्रमा उत्रिएका दोस्रो सिरिजंगा सिं थेवे राजनैतिक तथा सांस्कृतिक प्रचार नभएर उनी विशुद्ध भाषा र लिपिका प्रचारक थिए । त्यो समयमा सिक्किममा 'लिम्बू भाषा लिपि' को प्रचार प्रसार माथि प्रतिबन्ध थियो । उनकै उक्तिमा :

वाले खुम्मा वा खँगी फाकले खुम्मा फाकतौंगी

सिरिजंगाले याक्थुङ साप्ला केजोकपा मेम्पाप्लो । हाङले आमसेत्लो (चेम्जङ, २०००) ।

यसको अर्थ कुखुरालाई खुँगीले ठिक पाछै । सुँगुरलाई तौंगीले । श्रीजंगाले सिकायो नभन्नु है राजाले मार्छन । यसर्थ सिरिजंगाको यो भनाईबाट आफू मारिन्छु भन्ने राम्ररी थाहा थियो । यति हुँदा हुँदैपनि उनले भाषा लिपीको प्रचार प्रसार गरे । यो हेयभावसंग यसको कुनै सम्बन्ध छैन ।

१०) पल्लो किरात अर्थात याक्थुङको ऐतिहासिक क्षेत्र चैनपुर अन्तरगत सिलिला पहाड र इलामदेखि सिक्किमसम्मका सत्रवटा थुम जिल्ला कुनै युद्ध नै गर्न परेन भन्ने लेखिएको छ तर अरुण सभा दोभान, दुम्जा, बराह क्षेत्र, अरुण गडतिरको कत्लेभञ्ज्याङ, विजयपुर, मिक्लुक पहाड, बाह्रविसे हाङ्दिम क्षेत्रमा भएका लडाईहरूलाई ढाकछोप गर्ने प्रयास गरेका छन् । लिम्बूहरूले गरेको पछिल्लो सिद्धिपुर चैनपुरको १८४४-४५ को लिम्बू-गोरखा लडाईलाई समेत दिगम्भित पारेका छन् ।

११) काजि काङ्सो राय सिक्किम, भोटे, लाप्चा र केही याक्थुङवाको मोर्चाबाट वि.सं. १८४४-४५ मा काठमाण्डौ फौजसंग लड्ने नायक हुन भन्दै लेखक आफै ब्रिटिश लाईब्रेरीमा हङ्सन पेपरको अध्ययन गर्ने अवसर पाएपनि उनले त्यही हङ्सन पेपरमा भएको अरुण सभा दोभान, दुम्जा र त्यहाँ याक्थुङवा लिम्बू तर्फबाट लड्ने काङ्सोरे * (हङ्सन, १८४४) सम्बन्धी अध्ययन गर्न सकेनन् । अर्को त हङ्सन पाण्डुलिपीमा 'लिम्बू' शब्द नपरेको लेख भ्रममा पारेका छन् । हङ्सन पाण्डुलिपीमा श्रीजंगा लिपीमा नभएपनि देवानागरिकमा लिम्बू र लिम्बुवान शब्द यत्रतत्र परेका छन् । यतिमात्र होइन कि हङ्सन पेपर भोलम ७३ (१४२ पृष्ठ) मा लिम्बुवानको सिमाना**सम्म प्रष्ट खुलाएका छन् ।

१२) 'लिम्बू' वा 'लिम्बुवान' याक्थुङ (लिम्बू) हरूको भाषा र ऐतिहासिक-प्रशासनिक निरन्तरताको हिसावले धेरै कमजोर छ भनी उल्लेख गरिएको छ तर ऐतिहासिक-प्रशासनिक निरन्तरताको कुरा गर्ने हो भने वि.सं. २०२१ को भूमि सम्बन्धी ऐन आउनपूर्व र आए पछि पनि कार्यन्वयनको कठिनाईमा वि.सं. २०२५ को संशोधनपूर्व लिम्बूहरू नै लिम्बुवानको प्रशासनिक हर्ताकर्ता थिए (बराल, तिगोला, २०६४) । वि.सं. १८३१ पूर्व

* गम्भिरधोज तुम्बाहाम्फे, हर्कजंग कुरुङ्वाङ, कैलाशमान बखिम, राजु याङ्देम्बा नेम्बाङ, पदम चोङ्वाङ, भिम तावा, देउमान लावती, भक्तिहाङ याङ्देम्बा नेम्बाङबाट रकम संकलन गरी इण्डिया अफिस लाईब्रेरीबाट फोटोकपी वाण्डेङ गरी नेपाल स्थित किरात याक्थुङ चम्लुङलाई उपलब्ध गराईएको ।

** कुलपति बैरागी काइलाबाट प्राप्त लिम्बुवान खम्बुवानको नक्साङ्कन ।

लिम्बुवान क्षेत्र स्वतन्त्र राष्ट्र रहेको यथार्थतालाई लेखले अंगिकार गर्न सकेन लिम्बुवानमा लिम्बूहरू अझै पनि कुल जनसंख्याको ९४.९९ प्रतिशत (३४९,३७०) लिम्बूहरू लिम्बुवानमै बसोबास गरी पुर्खाले आर्जेको भू-भागमा ऐतिहासिक निरन्तरता दिदैछन् र उनीहरू लिम्बू भाषा नै बोल्दछन् । यस्तो अवस्थामा भाषा र ऐतिहासिक-प्रशासनिक निरन्तरताको हिसावले धेरै कमजोर छ भन्नु विवेक गुमाउनु हो । यसको अर्थ नेपाल संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा प्रवेस गर्दा पहिचानका लागि लिम्बुवान स्वायत्त राज्य माग गर्नेहरूलाई जवरजस्त कुनै समुदायले नमाणोको 'श्रीजंग-कोसी' प्रदेश थोपरेर भावि दिनमा थप शोषण गर्न योजना बनाउनु हो ।

निश्कर्ष :

निश्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने यो लिम्बू कि याक्थुड भन्ने लेख बैचारिक आलोचना (Ideological Criticism) गर्ने हो भने यो लेखलाई रुढिवादी पूर्वाग्रही (Conservative Bias) भन्न सकिन्छ । यसले मुलुकलाई यथास्थितिमा राख्न, लिम्बुवान बन्न नदिन, एक जाति, एक भाषा, एक संस्कृति, एक धर्म लादेर ब्राम्हण जातीय एकाधिकारवाद लादि रहन उद्देश्यमूलक र नियोजित रूपमा अग्रसर छ । यतिमात्र होइन कि यसले पुरानै 'फुटाउ अनि शासन गर' भन्ने सुत्रलाई अंगिकार गरेको छ । यस लेखमा भोटमूलका आदिवासीहरूलाई अधि सारिएको र दुई जातिबीच हेय भावनाको विकास गराई फुटाउन र आपसि बेमेल गराउन खोजिएको छ । यसको साथै यो लेखमा बैचारिक पूर्वाग्रह (Ideological Bias) पनि रहेको छ । कतिपय तथ्यहरूलाई बंग्याउने र काल्पनिक कुराहरूलाई जनमानसमा फैलाएर राजनैतिक तथा साँस्कृतिक प्रभुत्ववाद (Hegemonism) लादन यो लेख सुन्योजित तरवरले अगाडि आएको छ ।

सन्दर्भ सामाग्री :

- १) चेम्जोङ, इमानसिं (२०००), किरात साहित्यको इतिहास (तेस्रो संस्करण) प्रकाशक यलम्बर पुस्तक पसल, मुद्रण प्रेम प्रिन्टिङ प्रेस तथा पाथिभरा अफसेट, कृषिथोक चौक, विर्तामाड, झापा ।
- २) ढुंगेल, रमेशकुमार (२०६९) लिम्बू कि याक्थुड ? हिमाल खबर पत्रिका (असोज १-१५, वर्ष २२ अंक ११ पूर्णङ्क ३१८), जगदम्बा प्रेस, हात्तिवन ललितपुर ।
- ३) बराल, भवानी र कमल तिगेला लिम्बू (२०६४), लिम्बुवानको राजनीति, भानेन्द्रकुमार लिम्बू प्रकाशक, मुद्रण भिजन अफसेट, काठमाण्डौ ।
- ४) भण्डारी, ढुण्डिराज (२०२५), नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, प्रकाशिका कृष्णकुमारी, मुद्रण विश्वनाथ भार्गव, मनोहर प्रेस, जतनवर, बाराणसी ।
- ५) शर्मा, बालचन्द्र (१९७६), नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, कृष्णकुमारी देवी प्रकाशक, मुद्रण टाइम टेबुल प्रेस, बडागणेश, बाराणसी ।
- ६) हुकर, जोसेफ डाल्टन (१९८७) हिमालयन जर्नल प्रथम खण्ड, टुडेज एण्ड टुमारोज् प्रिन्टर्स एण्ड पब्लिसर्स, अर्जिनल रोड, नयाँ दिल्ली ।
- ७) हैमिल्टन, फ्रान्सिस बुकन (१९९०), एन एकाउण्ट अफ द किङ्डम अफ नेपाल, एसियन एजुकेशन सर्भिस, नयाँदिल्ली, मुद्रण नाईस प्रिन्टिङ प्रेस ।
- ८) हड्सन, वि (१८४३), हड्सन पाण्डुलिपी, इण्डिया अफिस लाईब्रेरीमा संकलित अप्रकाशित ।